

Bartha Eszter

Munkásság, államszocializmus, öngazgatás: Volt-e alternatíva?¹

A tanulmány kiindulópontja Lukács György híres sztálinizmus-kritikája, illetve a mind a sztálinizmussal, mind pedig a kapitalizmussal szembeni alternatíva-keresés. Miközben létezett egy, ma már szinte feledésbe merült kelet-európai iskola, amelyik ebben az útkeresésben gondolkodott, az 1968-as reform kapcsán elindult egy szélesebb körű társadalmi párbeszéd, amely során a munkások nemcsak a reformmal, hanem a létező hatalmi struktúrákkal szembeni kritikákat is megfogalmaztak. A rendszer azonban mereven elzárkózott mind a tulajdonviszonyok, mind pedig a társadalom demokratizálásától, miközben a magasabb fogyasztás ígéretével igyekezett fenntartani legitimitációját. Miközben a lukácsi útkeresést az 1960-as években az utópia világába utalta a hatalom, ma, amikor Lukács egész életművét kriminalizálni próbálja a politikai jobboldal, és egyre inkább elfogadottá válik az etno-nacionalista diskurzus, érdemes arra emlékeznünk, hogy a nagy filozófus a kapitalizmussal szemben is alternatívát keresett.

Kulcsszavak: a sztálinizmus baloldali kritikája, öngazgatás, az 1968-as reform, munkásság, társadalmi párbeszéd

Keywords: anti-Stalinist critique, self-management, reform of 1968, working class, social dialogue

Bevezetés: A sztálinizmus baloldali kritikája

A Rába MVG Motor Pártalapszervezete 1977 januárjában pártgyűlést tartott, ahol egy szerelő a következőket mondta el nyilvános felszólalásában: „Hangulatjelentéssel kapcsolatosan azt tudom mondani, hogy részemről egyáltalán nem jó a hangulat. Az előttem felszólalók kezdtek boncolgatni a normarendezéssel kapcsolatos dolgokat, ami a fizikai dolgozókat érinti. Kellemtlen érzés nekünk a normarendezés és az áremelkedés is. Mégis azt mondják, hogy átlagosan jó a hangulatunk. Ezt egyáltalán nem lehet mondani. A statisztika azt mutatja, hogy itt minden nagyon jó. Az én részemről az árszínvonal emelkedésem nem azt mutatja, hogy jó a politikai hangulatom. Az életszínvonal emelkedését nem érzem. Az újságot olvasva minden felbosszant, amit belőle olvasok. A munkaidő kihasználásával kapcsolatosan: még a tőkés országok pszichológusai is kimutatták, hogy az emberi szervezetnek szüksége van a 8 órás munkaközi szünet beiktatására. Tehát a 480 percet nem lehet munkával tölteni. Úgy érzem, hogy itt a munkások érdekeit nem képviselik. Mindig több munkát követelnek kevesebb pénzért. Jelen normarendezéssel a pénzem nem bírom megkeresni, még akkor sem, ha a

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíjának támogatásával készült.

technológiai fegyelmet megszegem. Nem bírom megérteni, hogy az életszínvonal emelkedése hol, s miben mutatkozik. Az árak emelkednek, a pénzünket viszont csökkentik.”²

A szerelő felszólalása mai szemmel olvasva nem túl radikális rendszerkritika – hiszen ma már annyit mindenki „tud” a létezett szocializmusról, hogy messze nem valósult meg benne a Marx által megígérendő egyenlő társadalom, de még a munkásosztály emancipációja sem igazán teljesült. Igaz, arra nézve megoszlanak a vélemények, hogy valójában milyen volt a viszony az uralkodó osztálynak kikiáltott munkásosztály és a ténylegesen uralkodó pártbürokrácia között. Leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy míg 1989 előtt a hivatalos marxista-leninista ideológia központi tétele volt a munkásosztály uralkodó szerepe, addig az államszocializmus összeomlása után inkább azt „dívat” bizonyítani, hogy a munkásságot legalább annyira kizsákmányolta a nevében (vagy helyette) regnáló nomenklatura, mint amennyire azt a rendszer legitimációs ideológiája a tőkés uralkodó osztályoknak tulajdonította. Hivatkozhatunk itt persze Lukács György híres mondására, amely szerint a legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus, bár ennek ma inkább a fordítottjában hisznek a kelet-európai „tömegek”. Magyarországon a Kádár-nosztalgia „megfér” a totalitárius elmélettel, amely lényegi azonosságot tételez fel a fasizmus és a kommunizmus között, egyformán ördöginek gondolván a két rendszert. Lukács György gondolatai a mai kelet-európai félperiférián legalább olyan kevésbé rezonálnak a mainstreammel vagy a tömeghangulattal, mint ahogyan híres kritikája az államszocializmusról is csak akkor jelenhetett meg, amikor éppen a kapitalizmus visszaállítása volt napirenden a régióban.

Miközben a sztálinizmus jobboldali kritikája, az amerikai hidegháborús ideológiaként (is) elhíresült totalitarizmus ma tananyag Kelet-Európában, jóval kevésbé ismertek a baloldali kritikák, pedig a budapesti iskolaként ismert (Lukács tanítványaiból szerveződő) szerzők Nyugaton megjelent művei egykoron hatást gyakoroltak a nyugati baloldali elméletekre is (Linden, 2007). De hasonló szellemi utat járt be a régióban számos más szerző is, aki, kiábrándulva a létezett szocializmusból, nem kívánta feladni a szocializmus eszméjét. Itt érdemes megjegyezni: a sztálinizmus leghíresebb kritikusa, Lev Trockij haláláig kommunistának vallotta magát, holott az *Elárult forradalom* (1937) megkerülhetetlen a sztálini rendszer baloldali kritikájában. De példaként itt van maga Lukács, aki a sztálinizmus baloldali kritikáján keresztül próbált eljutni egy pozitív szocialista alternatíváig. E helyütt nem vállalkozhatunk a filozófus elméleti fejlődésének még csak vázlatos bemutatására sem; mindössze egy művéről, *A demokratizálódás jelene és jövője* című kritikai esszéjéről lesz szó, amelynek kiadására közel húsz évet kellett várni.³ Lukács egyfajta harmadik utat keresett a sztálinizmus és a kapitalizmushoz való visszatérés között; és ezt a harmadik utat egy demokratikus, öngazgató szocializmus eszményében vélte megtalálni.⁴ A termelőeszközök társadalmi ellenőrzése jelentette volna azt a kontrollt, ami megakadályozza a redistribúción keresztül az újabb egyenlőtlenségek kialakulását; a társadalom demokratizálása pedig biztosítékot jelentett volna egy újabb, a sztálini személyi kultuszt idéző diktatúra kiépülése ellen. Fontos hangsúlyozni a közösségi elemet és a termelőeszközök közösségi tulajdonát; ez biztosította volna a szocialista modell megőrzését a kapitalizmus alternatívájával szemben.

² Győr Megyei Jogú Város Levéltára (a továbbiakban: GYML), X. 415/196/9, MSZMP Magyar Vagon-és Gépjárári Végrehajtó Bizottságának anyagai. Jegyzőkönyv a Motor Pártalapszervezet 1977. január 26-i taggyűléséről, 4-5.

³ Lukács György: *Demokratisierung heute und morgen*. Budapest, 1985; magyarul pedig ez a mű csak 1988-ban került kiadásra a Magvető Kiadónál.

⁴ Ugyanez a dilemma az állampárton belül a „dogmatikusok”, a „revizionisták” és az „újbaloldaliak” harcában tükröződött. Az „újbaloldal” az 1970-es évek elején a perifériára szorult; egészen pontosan a rezsim a baloldali ellenzéknek veszélyesebbnek tartotta a kialakult hatalmi struktúrára nézve, mint a „jobboldali” piaci reformereket. Az 1960-as évek politikai küzdelmeiről Magyarországon ld. Földes (1989).

Lukácsot a Rákosi-rendszer tapasztalatai mellett a magyar munkástanácsok is elgondolkoztatták; egyébként a munkástanácsokban az emigráns baloldaliak közül többen látták egy demokratikus, öngazgató szocializmus kezdeményeit.

Hogy a sztálini rendszer nem volt szocialista, azt a régióban más disszidens értelmiségiek is megfogalmazták. Pavel Campeanu nevét azért emelem ki a szakirodalomból, mert munkájában – Trockijhoz hasonlóan – szintén a tulajdon kérdésére koncentrált. A *szinkretikus társadalom* című, álnéven kiadott könyvében a tulajdonvákuum fogalmával jellemezte a sztálini rendszert, amely szerinte kettős értelemben is negatív tulajdonszervezési elvekre épül: „antikapitalista (lévén, hogy megszünteti a kapitalizmust) és nem szocialista (mivel a tulajdonlás társadalmi formáját soha ki nem próbálta)” (Casals [Pavel Campeanu], 1980: 12). Minthogy a bolsevik párt munkáellenzékét már a kronstadti lázadás után megfosztották a hatalomtól, Sztálin, amikor szakított a NEP politikájával, visszanyúlt az orosz „fejlesztő állam” hagyományaihoz.⁵ A sztálinizmus nem teremtett gazdasági demokráciát; a kiűresített magántulajdon helyébe benyomult az új, sztálini állam, ami elválasztotta egymástól a tulajdonlást és a tényleges rendelkezést. Mivel a munkások tulajdonjogai csak papíron léteztek, és nem kapcsolódott hozzájuk kodifikált hatalom, az elosztásnál „szabadon” érvényesülhettek az egyenlőtlenségek.

Fontos azonban megjegyezni, hogy ekkor még a kelet-európai kritikusok éppen azért bírálják a rendszert, mert nem volt eléggé szocialista. Említhetjük itt Bence György és Kis János híres sztálinizmus-kritikáját (Bence-Kis [Marc Rakovskij], 1978) de még Fehér Ferenc, Heller Ágnes és Márkus György is úgy látták az 1980-as évek elején, hogy a világnak éppen hogy több és nem kevesebb szocializmusra van szüksége (Fehér-Heller-Márkus, 1983). Azt mindenesetre nyugodtan kijelenthetjük, hogy az 1960-as években a rendszerkritikus értelmiség nagy része még nem jutott el a marxizmussal való teljes szakításig. Ellenkezőleg, tulajdonképpen éppen az alárendelt osztályok nevében léptek fel a nómenklatúra privilégiumainak megnyirbálásáért (és a munkásosztályt is alárendelt osztálynak tekintették). Erre a baloldali beállítódásra *Az értelmiség útjában* is találunk példát: „A Központi Bizottság és a parlament viszonya mindennél szemléletesebben érzékelteti a párt és az állam viszonyát. A Központi Bizottság ülésein részt vesz az uralkodó rend minden reprezentatív tagja – szinte automatikusan tagja a Központi Bizottságnak a pártközpont valamennyi titkára és osztályvezetője, a párt és az állam nagyobb területigazgatási szerveinek vezetői, minden minisztérium és minden országos hatáskörű igazgatási szervezet vezetője (a Nemzeti Bank elnökétől a Statisztikai Hivatal elnökéig és a Tudományos Akadémia főtitkáráig), minden napilap főszerkesztője, a rádió és a televízió elnökei, a legnagyobb vállalatok vezetői, s nem utolsósorban a hadsereg és a rendőrség főnökei, ott van tehát mindenki, aki hivatalánál fogva kiemelkedő hatalommal rendelkezik, s ennél fogva országos jelentőségű redisztributív döntések részese lehet. A Központi Bizottság kibővített plenumain tehát jelen van a teljes uralkodó elit, az uralkodó rend vezérkara: a főrend” (Konrád-Szelényi, 1989: 203-204.)

A fenti leírásról eszünkbe juthat Habermas reprezentatív nyilvánossága (Habermas, 1971), mint ahogyan a szerzők nem véletlenül vontak párhuzamot a pártelit hatalomgyakorlása és a feudális nyilvánosság között. Vegyük észre, hogy az a kritika, hogy a szocialista társadalom is produkál egyenlőtlenségeket, éppen a létező szocializmus *baloldali* kritikája. De említhetem itt példaként *Az új lakótelepek szociológiai problémáit*, ahol szintén az állami redisztribúciót befolyásoló privilégiumokról esik szó (vagyis hogy a funkcionáriusok és a középszintű káderelit könnyebben tud lakást szerezni, mint a „hivatalosan” pozitívan diszkriminált munkások; Szelényi-Konrád, 1969). Ebből nőtt ki aztán az értelmiség, mint új uralkodó osztály tézise (Konrád-Szelényi 1989).

⁵ Ezt felfogást képviselte Isaac Deutscher (1949; 1967) és Moshe Lewin (1985) is.

Ezek az értelmiségi viták azonban ekkor még nem arról szóltak, hogyan kellene leváltani a szocializmust, hanem arról, miképpen lehetne megreformálni a rendszert. Az 1960-as években a rendszer gyenge gazdasági teljesítménye a szovjet kommunista vezetést is arra ösztönözte, hogy vitát indítson a központosított tervgazdaság reformjáról, és megpróbálja kitalálni, hogyan teheti hatékonyabbá a termelést.⁶ A hrucsovi „olvadás” nyomán gazdasági reformokkal kísérleteztek az NDK-ban, Csehszlovákiában és Magyarországon is. Igaz, míg Nyugaton az 1968-as újaloldali hullám a fogyasztás korlátozását tűzte zászlajára, addig a kelet-európai reformerek az óvatosan „ösztönzőknek” nevezett, lényegében piaci eszközök kiszélesítésével kísérleteztek, és a fogyasztás terén kívánták utolérni a fejlett kapitalista országokat.

Az új gazdasági mechanizmus bevezetését kemény harcok kísérték az ún. dogmatikus vagy ortodox kommunisták és a revizionisták között. A piaci reformokkal járó növekvő egyenlőtlenségek a vezetők és a munkások fizetése között kiváltották a munkások elégedetlenségét, amit a reform ellenzői nem haboztak a saját javukra fordítani a reform körüli belső pártvitákban (Földes, 1993; Bartha 2009). Az eredmény ismert: az előbbieket a munkáskritikákra (is) hivatkozva végül elérték, hogy győzzön az ideológiai dogmatizmus, és már az is eredménynek számított, hogy az új gazdasági mechanizmust nem vonták vissza, noha az eredetileg tervezett, radikálisabb reformintézkedéseket már nem tudták végrehajtani. A munkáskritikákra való hivatkozás azonban kétélű fegyver volt, ugyanis a munkások nemcsak a vezetők magas fizetése miatt panaszkodtak, hanem a rendszer átfogóbb kritikáját is megfogalmazták. Az alábbiakban a győri Rába gyár példáján szeretném szemléltetni ezt az állítást.

A munkások és a hatalom

Két megfigyelést szeretnék különösen hangsúlyozni a magyarországi „1968-cal” kapcsolatban. Egyfelől a korszak helyi forrásaiban szokatlanul sok a bíráló hangvételű megnyilvánulás, amit azzal magyarázhatunk, hogy a párt maga is bátorította a nyilvános társadalmi vitát. Másfelől azonban a vita túlméretté a gazdasági reform kritikáján, és az emberek olyan dolgokat is bírálni kezdtek, amelyeken csak a fennálló hatalmi viszonyok megváltoztatásával lehetett volna segíteni. Ha csoportosítani akarjuk a panaszokat, akkor azt mondhatjuk, hogy három fő célpontja volt a munkáskritikáknak: a gazdasági vezetők és a munkások közötti anyagi egyenlőtlenségek növekedése; a parasztság magas jövedelme; és az egyszemélyes irányítás, amit az üzemi demokrácia hiányával is leírhatunk. Az első kettőért a munkások a gazdasági reformot hibáztatták; a harmadik típusú kritika azonban a szocialista rendszer adott hatalmi viszonyai ellen irányult, akkor is, ha a munkások - természetesen - nem beszéltek a szocializmus eltorzulásáról az államszocializmussal kapcsolatban.

1972-ben felmérés készült a megye munkásosztályának helyzetéről. A központnak küldött jelentés szerint a felmérés jelentős mértékű anyagi és társadalmi elégedetlenséget regisztrált az ipari munkásság körében. „*Sok helyen a munkások úgy érzik, hogy csak a munkához van joguk.*”⁷ Felvetették pl. hogy helyesnek tartják a szigorú munkafegyelmet, erkölcstelennek a munkából való késést, a hanyagságot, lazaságokat, de elítélik azt is, amikor azért nem tudnak dolgozni, mert nem jó az anyagellátás, rossz a munkaszervezés. Itt viszont nincs kit felelősségre vonni. Látják, hogy ebben a helyi pártszervek sem tudnak megfelelő intézkedést tenni. A munkások igénylik a politikai és gazdasági vezetőkkel kapcsolatuk erősítését. Helytelenítik, hogy egyes vezetők ezért nem sokat tesznek. Úgy vélekednek, hogy

⁶ Ez volt a híres Liberman-vita (Liberman et al., 1966).

⁷ Kiemelés – B. E.

ennek oka részben egyes gazdasági vezetők munkásoktól való elszakadásában (»elfelejtik, honnan származnak«, »felső tízezerhez tartoznak«), másrészt a mozgalmi élet bürokratikussá válásában, a hivatali jelleg erősítésében van. Szeretnék, ha nagyobb szerepet kapnának a szocialista célok megvalósításának ellenőrzésében.»⁸

Az idézet első mondatát nem véletlenül emeltem ki a jelentésből. Először is, szépen egybecseng a szerelő által megfogalmazott kritikával: miközben papíron virágzott az üzemi demokrácia, a munkásoknak semmilyen kollektív tulajdonjoga nem volt, vagy az nem érvényesült, ugyanakkor úgy érezték, hogy a nómenklatúra elkülönült réteg, tagjai nem a munkások és a nép érdekeit nézik, hanem a sajátjukét, elszakadtak a tömegektől, „elfelejtik, honnan származnak”, újjagdagok módjára viselkednek, és még sorolhatnánk a panaszokat. Mindebben megtaláljuk a reformellenes munkáskritika közös elemeit: előkészítetlen beruházások, rossz munkaszervezés, az egyenlőtlenségek növekedése és a munkásosztály háttérbe szorulása. Másodsor, és erre nagyon szeretném felhívni a figyelmet, itt egy, a központnak küldött pártjelentésben hangzik el, hogy a munkások nem érzik tulajdonosnak magukat, és egyáltalán nem érzik a magukénak a gyárat, ha azt gondolják, hogy csak a munkához van joguk. Az a tény, hogy ezeket a munkásvéleményeket bevették a központnak küldött jelentésekbe, világosan mutatja, hogy a funkcionáriusok vagy legalábbis egy részük tisztában volt azzal, hogy a munkások körében kevesen adnak hitelt annak a hivatalosan hirdett álláspontnak, hogy a termelőeszközök a munkások tulajdonában vannak.

A megyében készült más felmérésekből is az derült ki, hogy a munkásosztály politikai-társadalmi jelentősége csökkent – vagy legalábbis az emberek így gondolták. A megyei párttagok körében készített felmérés szerint többen panaszkodtak, hogy egyre kevesebb munkásszármazású jut be a vezetők közé. Sokak szerint a műszaki-technikai fejlődés eleve megkérdőjelezi a munkásosztály vezető szerepét: a munkások helyét átveszik a diplomás közgazdászok, mérnökök, értelmiségiek, és a jövőben ez a társadalmi osztály fogja irányítani a szocialista államot. Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a felmérés szóba hozta a társadalmi távolság növekedését – vagy egyszerű meglétét – a munkások és az értelmiségiek között. Elhangzott az a panasz, hogy az értelmiségiek körében sokan lenézik a munkásokat: „Az értelmiségi rétegen belül is előfordulnak olyan vélemények, hogy a munkásosztály képzetlensége folytán alkalmatlan a vezetésre, aminek párttag értelmiségiek is hangot adnak.”⁹

Az igazi szakadék azonban – legalábbis a bírálatok tükrében - nem annyira a munkások és az értelmiség, mint inkább a munkások és a vezetők között húzódott. A reform eredményeképpen jelentősen nőttek a vezetői jutalmak. A munkások szemében az új anyagi különbségek mélyítették a társadalmi szakadékot az egyszerű dolgozók és a vezetők között. A nyugati utak, a luxusirodák és a drága autók mind azt sugallták, hogy a gazdasági vezetők profitáltak a legtöbbit a reformból – és persze ők húzzák a legtöbb hasznot a „nép tulajdonában” lévő gyárakból: „A dolgozók elmondják, hogy nem sokra tartják a protokoll látogatásokat. A megyei, járási, városi párt, állami, tömegszervezeti vezetők egy részére, az apparátusok tagjai jó részére jellemző a futó, ügyintéző látogatás. A lenti vezetőkhez többször, de a dolgozókhoz nem, vagy csak ritkán jutnak el. Elsősorban a fizikai munkások részéről tették szövé, hogy a gazdaságirányítás reformja óta a gazdasági vezetők egy része rendkívül nagy elfoglaltságra hivatkozva nem ismeri a dolgozók gondjait, problémáit, nem

⁸ GYML, X. 415/124/12, MSZMP Győr-Sopron Megyei Bizottsága. Pártbizottsági ülés jegyzőkönyve, napirendi anyagai. A munkásosztály helyzetéről szóló KB. és megyei pártszervek határozatai végrehajtásának főbb tapasztalatai, 5. 1972. február 25.

⁹ GYML, X. 415/122/6, MSZMP Győr-Sopron Megyei Bizottsága. Pártbizottsági ülés jegyzőkönyve, napirendi anyagai. Jelentés a párttagság ideológiai nevelésének eredményeiről, problémáiról, a feladatokról, 8. 1972. augusztus 15.

foglalkozik ezek intézésével. Széles körben, de főleg a munkások között – esetenként túlozva – olyan vélemény van, hogy a vezetők egy részét a magas jövedelem anyagiassá tette, kispolgári életet élnek. (A túlzott anyagiasság jelei mutatkoznak a munkások között is, közülük sokan külön munkákat vállalnak, kisiparosnál bedolgozók lesznek).¹⁰

A vezetők elszakadása a tömegektől – régi, mondhatni a sztálini rendszer születésével egyidős kritika. Itt azonban nemcsak arról volt szó, hogy a vezetők nem foglalkoznak eleget a dolgozók gondoljaival, amit pedig a szocialista rendszer a kötelességükre tett, hanem arról, hogy sokkal nagyobb jutalmat kaptak azért, ha profitot termeltek a gyárnak, mint azért, hogy meghallgatták a munkásokat és eligazították ügyes-bajos dolgaikat. A nagyobb anyagi javadalmazás – természetesen – kiváltotta az emberek irigységét, ami ráadásul a mellőzöttség és a „leértékelés” érzésével párosult: az én problémám nem számít, miközben a „fönök” Nyugatra furikázik? Ennek eredményeképpen a munkások körében nőtt a vezetőellenesség. Pártgyűléseken az egyszerű dolgozók siettek szóvá tenni, hogy a vezetők másféle elbírálás alá esnek, mint a munkások. Erre nézve lássunk néhány szemléletes példát: „A soproni Pamutiparban elmondták, hogy csak a munkások szintjén van bírálat, vezetői szinten nincs. Több felszólaló kifogásolta a nagy jövedelem eltéréseket a munkások és a vezetők között. Pl. Sopron város néhány pártszervezetében, a Vagonyárban¹¹, stb. A súlyos mulasztást elkövető, leváltott vezetőből másutt újra vezető lesz. Miért nem lehet őket visszaküldeni fizikai dolgozónak?”¹² Sokan azt is felpanaszolták, hogy az egyszerű alkalmazottak nem mernek a szakszervezethez fordulni sérelmeikkel, mert félnek a vezetők bosszújától. Noha a vállalati tanácsnak joga volt bírálni a vezetőket, a gyakorlatban ez ritkán fordult elő – amin persze nem csodálkozunk. Talán az sem véletlen, hogy a reformkorszakban a pártszervezetek számos negatív visszajelzést kaptak az üzemi demokrácia működéséről; itt is gyakori panasz volt, hogy az alkalmazottak nem mernek panaszkodni, mert félnek a megtorlástól, és ezért a bírálati jog nem érvényesül.¹³

Nem csak a magas vezetői jutalmak háborították fel az ipari munkásokat. Győr-Sopron megyében a parasztság növekvő jóléte is helytelenítést váltott ki a városi munkásság körében, mondhatni felkeltette az irigységüket. A gyári információs jelentések arról számolnak be, hogy a városi munkások egyenesen parasztbarát politikával vádolják a kormányt, amely úgymond, aláásással fenyegeti a munkás-paraszt szövetséget. „A városokban élő párttag munkások a munkás-paraszt szövetséget gyakran leegyszerűsítve a két osztály életszínvonalán keresztül mérik. Helyenként fellelhető a parasztellenes hangulat, a kimagasló falusi jövedelmeket állítják szembe az alacsony keresetű munkás jövedelmével. Gyakran találkoztunk ezzel a megjegyzéssel: »Mindig a munkásosztálynak kellett és kell áldozatot hozni«. Egyesek szerint a mezőgazdaság állami támogatása csak a parasztok érdeke. Egyetértenek a parasztság életszínvonalát javító intézkedésekkel, de hozzáteszik, hogy a munkáshatalomnak a munkások életszínvonala növekedésének érdekében is többet kellene tenni.”¹⁴

A fenti jelentéshez hasonlókat sokat találunk a párt dokumentumok, beszámolók között. A parasztság iránti ellenérzések nemcsak a falu-város ellentétét szemléltetik, hanem arról

¹⁰ GYML, X. 415/117/7, MSZMP Győr-Sopron Megyei Bizottsága. Pártbizottsági ülés jegyzőkönyve, napirendi anyagai. A párt tömegkapcsolata, a pártszervezetek és tömegszervezetek, tömegmozgalmak politikai vitája, 7-8. 1971. augusztus 31.

¹¹ A Rába elterjedt neve. A gyárat 1896-ban Magyar Vagon- és Gépgyár néven alapították.

¹² GYML, X. 415/122/5, MSZMP Győr-Sopron Megyei Bizottsága. Apparátus iratai. Összesítő jelentés a PB levelével és a KEB állásfoglalásával foglalkozó május havi taggyűlések főbb tapasztalatairól, 1972. június 6.

¹³ Vö. A párt tömegkapcsolata, a pártszervezetek és tömegszervezetek, tömegmozgalmak politikai vitája, i. m. 9-10.

¹⁴ Jelentés a párttagság ideológiai nevelésének eredményeiről, problémáiról, a feladatokról, i. m. 9.

tanúskodnak, hogy a munkások szerint a reform a magángazdálkodás lehetőségének kiterjesztése miatt a parasztságnak kedvezett, amit ezért sokan fogadtak ellenérzéssel (és persze irigységgel). Az ellentét odáig fajult, hogy a megyei végrehajtó bizottság főtitkára is szükségesnek látta aláhúzni a két osztály közötti feszültséget: „Javaslom, hogy a 10. oldalon felsorolt problémák között feltétlenül szerepeltessük a munkásosztály és a parasztság jövedelme között éleződő feszültséget. A munkások jövedelmét előírt szabályozókban: évi 3-4%-os növekedés között tudjuk tartani, de ugyanakkor a tsz.-i parasztság jövedelmét kevésbé tudjuk szabályozni. Jelenleg is az a helyzet, hogy megyénkben a munkások jövedelme ebben az évben 4%-kal növekszik, ugyanakkor a tsz. parasztság jövedelme ez évben a múlt évihez képest 16%-kal növekedett. Ez egyre növekvő feszültséget okoz és a munkások közül most már nagyon sokan felvetik, hogy a jövedelmek elosztása területén »paraszt politikát« folytatunk.”¹⁵

A pártmunkások körében kétségtelenül jelen voltak bizonyos parasztellenes érzelmek, előítéletek. A dokumentumokból kiderül, hogy a falvakat kulturálisan elmaradottnak, és ideológiailag megbízhatatlannak tartották – sokszor nem alaptalanul. Az egyház befolyása jóval erősebb volt a falvakban, mint a városokban; ráadásul a kisalföldi régió településein a kommunisták hagyományosan nem örvendtek nagy közszeretnek.¹⁶ De a vidékiekkel szemben más jellegű kifogás is felmerült: a Rába MVG bejáró dolgozóiról készült jelentés például megállapítja, hogy a bejárókat nehéz beszervezni társadalmi vagy pártmunkára, mert a háztáji művelése minden szabad idejüket elveszi.¹⁷ Az a nézet, hogy a munkásosztály politikailag fejlettebb, mint a parasztság, nem ritkán a megyei végrehajtó bizottság ülésein is hangot kapott. A végrehajtó bizottság egyik tagja például a munkásság politikai nevelése kapcsán kijelentette, hogy az elmaradt eszmék a „faluból” kerülnek be a gyárakba.¹⁸ A politikailag megbízhatatlannak tekintett parasztság anyagi gyarapodása így a megyében különösen nagy visszatetszést kelthetett.

A munkásság és a parasztság közötti konfliktus azonban megtévesztő. A megyében élő községi családok társadalmi rétegződéséről készített tanulmány ugyanis kimutatta, hogy a győri járásban a „tisztá” munkásháztartások mindössze az összes háztartás 43%-át alkották, miközben a munkás-paraszt „vegyes” háztartások aránya 20%-ra rúgott. A „tisztá” paraszti háztartások az összes háztartás 23%-át tették ki a győri járásban, 22%-ot a mosonmagyaróváriiban, 24%-ot a soproniban, és 31, illetve 40%-ot a kapuvári és a csornai járásokban. Az összes járásban 18-24% volt a munkás-paraszt „vegyes” háztartások aránya.¹⁹ A falvak éppen a „vegyes” háztartások (vagyis a mezőgazdaságból és az iparból húzott kettős jövedelem) következtében gyarapodtak: hiszen a Győr környéki falvak lakosságának nagy része a városi üzemekben dolgozott. És itt bukkanunk rá egy olyan tényre, ami nyilvánvalóan rávilágít arra, hogy a közösen végzett gyári munka sem tudott egységes osztályt kovácsolni a munkásokból: a jelentésekből ugyanis egyértelműen kiderül, hogy a városi munkások a

¹⁵ GYML, X. 415/118/13, MSZMP Győr-Sopron Megyei Bizottsága. Pártbizottsági ülés jegyzőkönyve, napirendi anyagai. Feljegyzés 'A párt tömegkapcsolata, a pártszervezetek és tömegszervezetek, tömegmozgalmak politikai vitája' című vita anyagáról, 3. 1971. december 8.

¹⁶ GYML, X. 415/121/2, MSZMP Győr-Sopron Megyei Bizottsága. Pártbizottsági ülés jegyzőkönyve, napirendi anyagai. A kispolgári szemlélet és magatartás megnyilvánulásai, az ellenük való harc tapasztalatai és a további feladatok, 9-10. 1972. december 22.

¹⁷ GYML, X. 415/204/4/3, Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Magyar Vagon-és Gépgyári Végrehajtó Bizottsága. Jegyzőkönyv a Vagongyári Párt V. B. üléséről. A vidékről bejáró dolgozóink helyzete. 1980. szeptember 12.

¹⁸ Jelentés a párttagság ideológiai nevelésének eredményeiről, problémáiról, a feladatokról, i. m. 21.

¹⁹ GYML, X. 415/12/20, MSZMP Győr-Sopron Megyei Bizottsága. Apparátus iratai. Jelentés a megye társadalmi struktúrájának, az osztályviszonyok alakulásának helyzetéről, a változások fő irányáról, az ebből adódó politikai feladatokról. 3. sz. táblázat. A községi családok társadalmi rétegződése (1975. január 1.), 1977. július 19.

bejárókat is a „parasztok” közé sorolták. Ahogyan később látni fogjuk, a bejárók egyéb téren (oktatás, kulturális érdeklődés, szórakozás, pártmunka) is más megítélés alá estek, mint a városiak.²⁰

A kettős (munkás és paraszti) életforma miatt ez a csoport különösen érdekes; a keletnémet forrásokban ugyanis nem találunk utalást a paraszti életformát megőrző munkásokra. A vidéki és városi munkások közötti kulturális különbségek meglétét Magyarországon a pártanyagokban is elismerték: „Nagyobb figyelmet igényel, hogy a munkás- és parasztjövedelmek alakulásának megítélésében vannak még túlkapások. Többet kell az üzemi pártalapszervezeteknek is foglalkozni a háztáji gazdaságok szerepével, az ott kifejtett munka értékelésével. Világossá kell tenni, hogy a családi jövedelmek alakulásában egyre több munkáscsaládnál is megtalálható a háztáji és kiegészítő gazdaság. Statisztikai felmérések alapján bizonyított, hogy a megyében egyre kevesebb a tiszta munkás, a tiszta paraszti család. A túlnyomó többségnél a család jövedelme az üzemi, a mezőgazdasági, az értelmiségi munkahelyeken szerzett jövedelmekből tevődik össze”.²¹ A megye összesített információs jelentései szerint bíráló megjegyzések a falvakban is elhangzottak: az ott lakók a városi életmód nagyobb komfortját tették szóvá, és azt, hogy a városi munkások a gyárban a műszak végén leteszik a munkát, nekik meg többet kell dolgozniuk a megélhetésért. Egészében mindkét csoport talált irigynivalót a másik életformájában: „A munkások több helyen szóvá tették, hogy a parasztság jövedelme meghaladja a munkásokét. A tsz. párttagok viszont a társadalmi juttatások és az életkörülmények, munkakörülmények különbségét házták alá. Ebben a parasztságnál a lemaradást bírálták.”²²

Az üzemi pártalapszervezetek információs jelentései úgyszintén megerősítik a fentieket: vagyis a városi munkások és a bejárók közötti kulturális ellentétet. A bejárókat a városiak – ahogyan fentebb megjegyeztem – gyakran a paraszttal azonosították. Mind az üzemi, mind pedig az összesített információs jelentések jól illusztrálják, hogy a megyében a mezőgazdaságból származó többletjövedelem visszatetszést és irigységet szült a munkások körében. „Az ipari centrumok körüli falvakban a parasztság jövedelme lényegesen magasabb, mint az ipari üzemekben dolgozóké. Valóban igaz, de mondjuk ki azt is, hogy ők nem nyolc órát dolgoznak, hanem foglalkoznak állattartással, stb., tehát a többletjövedelem a plusz munkával jön létre. Az az észrevétel is elfogadható, hogy a városi lakosnak ilyen lehetősége nincs, van ugyan hétvégi kertje, de az más.”²³ A falvak látható jóléte is táplálta a munkások azon meggyőződését, hogy a parasztság jövedelme magasabb, mint a munkásosztályé. Az üzemi jelentések megemlítik például, hogy a városi munkások között beszédtema, mekkora házakat építenek a falvakban, és kérdezzetik, honnan van a falusiaknak ennyi pénzük.²⁴ „A munkások azt mondják, hogy a tsz. paraszttok életszínvonala magasabb, mint a munkásoké. Egyesek azt kérdezik, hogy a háztájiban végzett munka vajon nem a kollektíva rovására

²⁰ Azt, hogy az új szocialista munkásosztály nagy része a parasztságból verbuválódott, Andorka Rudolf (1982) mobilitás-kutatásai igazolták. A munkásosztály jelentős része azonban megőrizte „kétlaki” életformáját. Erről ld. Bóhm - Pál (1985).

²¹ GYML, X. 415/118/13, MSZMP Győr-Sopron Megyei Bizottsága. Pártbizottsági ülés jegyzőkönyve, napirendi anyagai. Az életszínvonalpolitikánk értelmezése a gépipari nagyüzemek párttagsága körében. 1976. április 27.

²² GYML, X. 415/12/20, MSZMP Győr-Sopron Megyei Bizottsága. Apparátus iratai. Havi összefoglaló jelentések a kül- és belpolitikai eseményekről, a lakosság hangulatáról. 1975. február 7- 1976. január 7. 1975. január havi információs jelentés.

²³ GYML, X. 415/528/13, Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Magyar Vagon-és Gépgyári Végrehajtó Bizottsága. Jegyzőkönyv a Szerszámgépgyár Egység Pártalapszervezetének 1983. februári taggyűléséről, 8.

²⁴ Jelentés a megye társadalmi struktúrájának, az osztályviszonyok alakulásának helyzetéről, a változások fő irányáról, az ebből adódó politikai feladatokról, i. m.

megy?”²⁵ Ellentétéről tehát nem annyira a munkások és a parasztok, mint inkább a munkásosztály két, kulturális és társadalmi összetételében különböző csoportja, a bejáró és a városi munkások között beszélhetünk. Ezért megtévesztő a kormány „parasztpolitikájáról” beszélni, hiszen a városiak a bejáró munkásokat is parasztnak tekintették.

A fenti kritikák lényegüket tekintve mind kifejezik a munkásosztály helyzetének romlása miatti aggodalmakat (a társadalmi vezető szerep elvesztése, a többi társadalmi csoporthoz képest relatíve romló anyagi lehetőségek, a vezetők megnövekedett hatalma és a társadalmi ellenőrzés gyengülése). A városi munkásságot ráadásul felháborították a mezőgazdaságnak tett engedmények, ami persze a reform következménye volt. A fenti munkáspanaszok így végeredményben kifejeztek egy reformellenes attitűdöt és társadalmi gondolkodást.

De a munkások nemcsak a gazdasági reformot bírálták a megyében, hanem szóba kerültek a létező szocializmus más ellentmondásai. A megyei végrehajtó bizottság egyik ülésén hosszan tárgyalták az üzemi demokrácia érvényesülését és lehetőségeit. A vitából kiderült, hogy a jelenlevők egy része pusztán formalitásnak tekintette az üzemi demokráciát.²⁶ A szakszervezeti vezetők arról panaszkodtak, hogy miközben kötelező megvitatni a tervet a termelési értekezleteken, a dolgozóknak nincs lehetőségük arra, hogy érdemben befolyásolják a döntéseket. Az üzemi demokráciáról készült megyei jelentés például felrögzítette, hogy sok helyen semmilyen előzetes tájékoztatást nem adnak az alkalmazottaknak, így azok nem is tudnak érdemben felszólalni a tervtervezéseken: „Így a többség először hallja a beszámolót, és nem tud érdemben hozzászólni az elhangzottakhoz. *Csökkenti a tanácskozások jelentőségét, hogy sok esetben végleges terveket, eldöntött tényeket közölnek a kollektívakkal.*”²⁷ Nem beszélnek meg, hogy milyen tényezők figyelembevételével alakították ki a vállalat elé tűzött célokat. A passzivitásban szerepe van egyes esetekben annak, hogy a dolgozók tartanak a hozzászólás, bírálat esetleges következményeitől. Közvetlen vezetőiket általában nem bírálják. Még nem minden vezetőnél tudatosodott, hogy a biztosított jogok a munkásság hatalmának képviseléseként jelentik, nem személyes hatalmat. Ez sok esetben a vezetők hatalmaskodó jellegét ad. Ezzel függ össze az is, hogy a vezetők kevésbé függenek az általuk irányított dolgozóktól. A különböző demokratikus fórumok színvonala általában nem ér el olyan fokot, hogy értékelni tudná a vezetői tevékenységet, kezdeményezné a hiányosságok megszüntetését. *Sok esetben még a szakszervezet számára biztosított véleményezési jogot sem érvényesítik.*”²⁸

Az anyag megvitatásánál a végrehajtó bizottság egyik tagja is szóvá tette a szakszervezeti befolyás gyengeségét a vállalati döntésekre, ami megmutatja, hogy milyen

²⁵ GYML, X. 415/198/22, Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Magyar Vagon-és Gépgyári Végrehajtó Bizottsága. Információs jelentés a Hátsóhíd Gyáregységből, 1978. február.

²⁶ Héthy Lajos és Makó Csaba a Rábában folytatott kutatás (1975) során szintén azt találták, hogy a munkások általában nincsenek valami nagy véleménnyel az üzemi demokráciáról. A kérdőívben számos kérdés szerepelt, amelyek a párttal, a szakszervezettel, a vezetőkkel, az üzemi hierarchiával és a társadalmi távolsággal való megelégedettséget mérték. Érdekes, hogy csak a válaszadók harmada gondolta úgy, hogy a vezetők figyelembe veszik a munkások javaslatait vagy elképzeléseit, és kevesebb, mint egyharmaduk hitt abban, hogy a vállalatot érdekli személyes jólétük. A társadalmi távolságról vegyes képet kapunk: a munkások fele állította, hogy a munkahelyen kívül nem érintkezik a vezetőkkel és a fehérgalléros munkásokkal. A munkások 10%-a állította, hogy járt már a vezetők lakásán. 80% nem tapasztalta azt, hogy lenéznek, mert munkás, 20% viszont azt állította, hogy tapasztalt már negatív diszkriminációt. A szakszervezettel általában kevésbé voltak megelégedve, mint a párttal; ez, persze, politikailag „taktikus” válasz is lehetett (főleg a párttagoktól). Az üzemi demokrácia azonban a fentiek alapján meglehetősen negatív megítélést kapott.

²⁷ Kiemelés – B. E.

²⁸ GYML, X. 415/134/1, MSZMP Győr-Sopron Megyei Bizottsága. Pártbizottsági ülés jegyzőkönyve, napirendi anyagai. Az üzemi demokrácia helyzete, az egyszemélyi vezetés érvényesülése és a továbbfejlesztés feladatai, 8-9. 1974. március 29. Kiemelés – B. E.

messzire ment a kritika ebben az időszakban. A hozzászóló szakzsmusa mindenesetre elárulja, hogy közismert volt a szakszervezet érdekérvényesítő erejének a gyengesége (vagy sokszor hiánya) a vezetők körében: „A különböző vizsgálatok azt mutatják, hogy a dolgozóknak mintegy 60-65%-ának az a véleménye, hogy nincs lehetősége beleszólni az üzem irányításába. Ez elgondolkoztat. Vajon ténylegesen hol tartunk az üzemi demokrácia megvalósításában? Felvetődik az anyagban is, hogy a dolgozók tulajdonosi szemlélete nem alakult úgy, ahogy kellett volna, és ebben hibásak a pártszervezetek és a szakszervezetek is. Az a meglátásuk, hogy kevés a dolgozók beleszólási lehetősége az üzem irányításába. Az előttem felszólaló elvtársnő említette, hogy milyen lehetőség van a termelési tanácskozás keretén belül a beleszólásra. Sajnos, nem sok. Itt van például a 'kiváló dolgozó' és a 'szocialista brigád' cím megítélése. Megyénkben 5,225 dolgozónak ítelték oda a 'kiváló dolgozó' címet. Az 5,200 dolgozóból mintegy 3,300 dolgozó tartozik munkás állományba. De ebben a munkás állományban már a műszakiak is benne vannak. Kérdem én, ez azt mutatja, hogy a 'kiváló dolgozó' cím odaítélésében tényleg a dolgozók döntenek maguk között? Vagy pedig a mi elgondolásunkat próbáljuk érvényesíteni? Azzal nem is lehet találkozni, hogy a termelési tanácskozás elé egyszerre kettős, vagy hármas alternatívát visznek, hogy a dolgozók valóban választhatnának. Felvetődik, hogy mennyire függenek ma a vezetők a dolgozóktól. Értem alatta a gazdasági vezetést, pártvezetést, szakszervezeti vezetést. A dolgozóktól függ-e, meddig marad valaki vezető beosztásban? Nem, ez csupán a felső vezetéstől függ. Ha egy területen a vezetők tevékenységével a dolgozók nincsenek megelégedve, hiába jelzik a szakszervezet felé észrevételüket. Viszont ha az alsó vagy középszintű vezető meg is meri bírálni az igazgatót, akkor másnap mehet a munkakönyvéért. Felvethetik az elvtársak, hogy van a szakszervezetnek olyan joga, hogy bírálhatja a gazdasági vezetőt. Ez is csak formális joga a szakszervezetnek. *Addig, ameddig kinevezési rendszer van, amíg a párt irányítást gyakorol a vezetők munkakörbe állításánál, addig a szakszervezetnek ez a joga csak formális.*²⁹ Nem tudnánk olyan személyt mondani a megyében, akit azért nem állítottak be, vagy azért váltottak volna le, mert a szakszervezetnek más volt a véleménye, mint a felső szervnek.”³⁰ A hozzászóló még ahhoz is elég merész volt, hogy gúnyt űzzön a demokratikus centralizmusból: „Múltkor, amikor vitattuk a vállalatok belső szervezésével kapcsolatos témát, felmerült, hogy felesleges addig döntést hozni, amíg nem ismerjük a minisztérium álláspontját. Ha meg megismerjük, akkor minek?”³¹

A fenti idézetek jól illusztrálják, hogy a korszakban jelen volt egy liberális, kritikus szellem, amit a párt vezető fórumain is megtalálhatunk. A reformnak volt egy keményvonalas ellenzéke, de a társadalmi vita nem mindenben teljesítette be a reform ellenzőinek várakozásait. Az mindenképpen figyelemre méltó, hogy még a végrehajtó bizottság ülésén is megjelenik a gazdaság pártirányításának mégoly óvatos kritikája, sőt, számon kéri a demokratikus ellenőrzés hiányát. A pártanyagokban felbukkanó kritikák valódi elégedetlenséget tükröznek a munkások gazdasági és politikai helyzetével. Elegendő itt megemlíteni az 1972-es jelentésnek azt a megjegyzését, hogy a munkások egy része úgy gondolja, hogy csak a munkához van joga.

Az életszínvonalban sem tükröződött a munkásosztály „vezető szerepe”, különösen akkor nem, amikor a munkások más rétegeknél tapasztalták a vagyonosodás jeleit. A mezőgazdaságban megnyíló lehetőségek fokozták a munkásosztályon belüli ellentéteket, így például a városi és a bejáró munkások között, akiket a városiak „parasztként” aposztrofáltak. A munkások úgy érezték, jogosan dühíti őket, hogy azok a családok, akik a mezőgazdaságból egészítik ki a jövedelmüket, magasabb életszínvonalon élnek, mint a hagyományos paraszti

²⁹ Kiemelés – B. E.

³⁰ Az üzemi demokrácia helyzete, az egyszemélyi vezetés érvényesülése és a továbbfejlesztés feladatai, i. m.

³¹ Uo. 15.

társadalomból „kiemelkedett” városi munkásosztály. Ezek a panaszok már mutatják a hivatalos ideológiában anyagiassá váló gondolkodás térhódítását. A hithű kommunisták hiába érveltek azzal, hogy a pénz nem boldogít. A hivatalos ideológia nem tudta elfedni azt a tényt, hogy az emberek társadalmi státuszát egyre nagyobb mértékben a fogyasztás határozta meg. Mindez – érezhették az egyszerű emberek – a hivatalos jelszavakkal ellentétben a valóságban „leértékelt” a munkásosztályt.

Egy társadalmi párbeszéd vége

Van valami szomorúan ironikus abban, hogy a dogmatikus kommunisták magukat „munkásellenzéknek” nevezve vetettek véget bármilyen további társadalmi párbeszéd lehetőségének a munkásokkal. Holott – mint láttuk – a 60-as években még a disszidens értelmiség jó része is hitt egy demokratikus szocialista alternatíva eszméjében. Az államszocialista reformkísérlet azonban jobbra – a piac irányába – nyitott, miközben a termelési viszonyok demokratizálása, ahogyan azt Lukács elképzelte, végképp kitolódott az „utópia” irányába.

Itt szeretnék visszatérni a munkások helyzetére az üzemi irányításban. Miután 1957-ben hivatalosan is feloszlatták a munkástanácsokat, Magyarországon történtek legalábbis formális kísérletek az üzemi demokrácia kiszélesítésére.³² A munkástanácsok eredetileg az „üzemi háromszögnek” nevezett irányítást voltak hivatottak felváltani. Ez állt a gyárigazgatóból, az üzemi párttitkárból és a szakszervezeti bizottság titkárából. Az 1956-os forradalom után ez a háromszög kiegészült a KISZ-titkárral, és így lett belőle üzemi négyes, a munkástanácsok helyett pedig létrejöttek a vállalati tanácsok. A tanács tagjainak egyharmadát a dolgozók választották, kétharmadát pedig a szakszervezet delegálta. Az igazgató, a párttitkár és a KISZ-titkár hivatalból tagja volt a tanácsnak, az elnök pedig a szakszervezeti bizottság titkára. Az igazgatók felelősséggel tartoztak a vállalati tanácsnak; az utóbbinak joga volt bírálni az üzemi vezetőket.

A vállalati tanácsok azonban soha nem tudták biztosítani a munkások tényleges önrendelkezési jogait.³³ Az 1970-es években a *Társadalmi Szemlé*ben, a párt elméleti lapjában kitaró vita folyt az üzemi demokrácia érvényesítéséről. Az üzemi demokráciát a Győr-Sopron megyei pártvezetés is napirendre tűzte; az ülésen azonban egyes szakszervezeti vezetők odáig mentek, hogy kimondták: merő formalitásnak tekintik az üzemi demokráciát. A gyárigazgatók kinevezéséről nem a vállalati tanács határozott, és kevesen vállalkoztak arra, hogy bírálják azokat a vezetőket, akiknek pedig nagyon is alkalmuk volt arra, hogy bosszút álljanak (az ülésen az is elhangzott, hogy a bírálat csak „elméleti joga” a szakszervezetnek).³⁴

³² Hogy megértsük a munkásosztály és az állampárt viszonyát az 1960-as években, érdemes visszamenni 1956-ra. Mark Pittaway szerint a felkelés fő társadalmi erejét az az ipari munkásosztály adta, amelyiket elkeserítettek az alacsony bérek, az anyagi elnyomorodás és az erőszakos szövetkeztetés (a szocialista munkásosztály nagyon jelentős része a parasztságból verbuválódott). Ráadásul az 1950-es évek üzemi reformjai a szakképzett munkáselitet is a rendszer ellen hangolták. (Pittaway 2012). Mark Pittaway következtetése egybecseng Földes György tézisével, hogy t.i. a Kádár-rezsim konszolidációja azért volt lehetséges, mert az állampárt jelentős anyagi engedményeket tett a munkásoknak (béremelés, lakásprogram, a munkásművelődés és a munkásoktatás felkarolása, pozitív diszkrimináció a felvételin). Földes György (1993) viszont azt is hangsúlyozza, hogy a gazdasági engedményeket megelőzte a politikai kiegyezés elbukása: vagyis a párt nem fogadta el a politikai ellenőrzés tényleges megosztását a munkásokkal (pl. az üzemi tanácsokon keresztül). Ahogyan látni fogjuk majd a kötetben, az 1960-as években is egy nagyon hasonló kompromisszum zárta le a gazdasági-politikai útkeresést. Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor azt mondhatjuk, hogy a rezsim balra való zártsága bizonyos értelemben már a Kádár-rendszer konszolidációjánál megmutatkozott.

³³ Magyarországon Héthy Lajos és Makó Csaba foglalkozott sokat a munkások informális érdekérvényesítésével.

³⁴ Győr Megyei Jogú Város Levéltára (a továbbiakban: GYML), X. 415/134/1, Magyar Szocialista Munkáspárt (a továbbiakban: MSZMP) Győr-Sopron Megyei Bizottsága. Pártbizottsági ülés jegyzőkönyve, napirendi

Hasonlóképpen tanulságos az egyik megyei felmérés eredménye: eszerint a válaszadók 40%-a gondolta úgy, hogy az üzemi demokrácia a vezetéstől függ (és a felmérésben párttagok vettek részt!).³⁵

Mivel nem merült fel a termelőeszközök feletti rendelkezési jog tényleges demokratizálása, a pártnak egy lehetősége maradt arra, hogy kielégítse a munkásokat: a fogyasztás bővítése (még akkor is, ha természetesen nem sikerült utolérni a fejlett kapitalista országokat!). Az „utolérő fejlődés” kényszere azonban olyan fejlődési pályára állította a gazdaságilag eleve gyengébben teljesítő régiót, amely nemcsak fenntarthatatlannak bizonyult, hanem hosszú távon aláásta *mindenfajta* baloldali ideológia hitelességét. Az 1960-as évek pártvitáiból, a reformdiskussziókból és a munkások nevében fellépő keményvonalasok reformellenes fellépéséből egy olyan kompromisszum született, ami lezárta a nyilvánosság csatornáit a létező szocializmus baloldali ellenzéke előtt. Jelzésértékű, hogy még a politikailag liberális Magyarországon is csak akkor jelenhetett meg Lukács György baloldali kritikája a sztálinizmusról, amikor már a termelőeszközök magántulajdonának visszaállításáról vitatkoztak a reformközgazdászok. Ahogyan Michael Burawoy, a berkeleyi egyetem professzora magyarországi gyár tanulmányai során az 1980-as években megfigyelte, a munkások egyáltalán nem hittek a hivatalos szocialista ideológiában, és egyedül a tisztességes fizetésben mérték le a létező szocializmus teljesítményét, amit a rendszer felfogásuk szerint nem tudott nekik biztosítani. Érdekes, hogy miközben a kutatót az amerikai munkások életszínvonaláról faggatták, szóba sem kerültek a két rendszer egyéb különbségei – például a munkahelyek biztosítása, az oktatás, a közösségi élet vagy az egyének közötti verseny terén (Burawoy 1985)³⁶ Ez véleményem szerint mindennél jobban jelzi a hivatalos szocialista ideológiából való általános kiábrándulást a munkások körében. Érdemes elgondolkodni azon, mennyire „írható” az uralkodó kommunista pártok számlájára, hogy míg a nyugati magasabb életszínvonal általában benne volt a köztudatban, addig az 1980-as években a demokratikus szocializmus, mint baloldali alternatíva nem lépett túl egy szűk értelmiségi diskurzuson. Mivel a baloldali alternatívák nem kaptak nyilvánosságot, semmiféle hatást nem tudtak a hitelteenné váló hivatalos ideológia helyett kifejteni.

Burawoy több országban tanulmányozta a gyári rezsimek működését, és felállított egy elméletet, amely szerint a korai kapitalizmus despotizmusát felváltja a hegemon despotizmus, ahol a munkásokat gúzsba köti a tőke mobilitása, és hajlandóak engedményeket tenni a tőkének, hogy megakadályozzák a gyárak elköltöztetését egy olcsóbb munkaerőt kínáló célországba. Ezzel párhuzamosan nő a munkaerő belső megosztottsága: a munkások elsősorban a versenytársat látják a másikban, és ez megakadályozza a közösségi összefogást. Burawoy a szocialista Magyarországon is megfigyelte ugyan a bürokratikus despotizmus kialakulását, de úgy gondolta, hogy Kelet-Európában a munkások nagyobb eséllyel tudnak megszerveződni érdekeik védelmére, mint a nyugati országokban, mert náluk erősebb a szocialista tudat, mint a kapitalista országok munkásai között. Az amerikai professzor előtt tulajdonképpen egy öngazgató, demokratikus szocializmus képe lebegett, amikor úgy

anyagai. Az üzemi demokrácia helyzete, az egyszemélyi vezetés érvényesülése és a továbbfejlesztés feladatai. 1974. március 29.

³⁵ GYML, X. 415/122/6, MSZMP Győr-Sopron Megyei Bizottsága. Pártbizottsági ülés jegyzőkönyve, napirendi anyagai. Jelentés a párttagság ideológiai nevelésének eredményeiről, problémáiról, a feladatokról, 8. 1972. augusztus 15.

³⁶ A kutató ezt úgy értelmezte, mint a munkásoknak az állampárttal szembeni elégedetlenségét, ami igaz is volt. Ő azonban ekkor még úgy látta, hogy a munkások fogékonyak a rendszer baloldali kritikájára; csak később, a rendszerváltozás után megjelent terepmunkai beszámolójában vonta le azt a következtetést, hogy a munkások több, és nem kevesebb fogyasztást akartak, és a közösségi szocializmusnak nem volt számukra igazi vonzereje. Vö. Burawoy - Lukács (1992).

vélekedett, hogy a munkások nagyobb eséllyel szerzik meg a termelőeszközök feletti ellenőrzést Keleten, mint Nyugaton (Burawoy 1985).

Mint tudjuk, nem ez történt, mint ahogyan az „utolérő fejlődés” kapitalista úton sem sikerült Kelet-Európában. A munkások, azt mondhatjuk, kétszeresen is „alávetett” helyzetbe kerültek, legalábbis a tudományban: miközben 1989 előtt a hivatalos ideológiához kellett igazítani a munkáskutatásokat, és legalábbis tudományos pályáját kockáztatta az a kutató, aki a nyilvánosság előtt cáfolta a rendszer munkásképét, addig a rendszerváltás után éppen hogy a bukott rezsimmel azonosították őket. Michal Buchowski (2006) amellet érvel, hogy kialakul egy belső orientalizáló diskurzus, amelyben a rendszerváltás „vesztesének” tekintett csoportok csak saját maguk hibáztathatók azért, mert nem tudnak, úgymond, beilleszkedni a „tudásalapú” társadalomba. Buchowski idéz egy vezető lengyel közgazdászt: „Kérdés: Ki profitált a legtöbbet a rendszerváltásból? Válasz: Azok az emberek, akik akarnak és tudnak dolgozni a sikerért. Ma a vállalkozó szellem és a tudás az, ami számít – azok lettek a legnagyobb nyertesek, akik ezt először megértették. Kérdés: Mégis, ki profitált a legkevesebbet? Válasz: Lengyelország legnagyobb problémáját azok a lengyelek jelentik, akik az égi mannára várnak, és azt hiszik, hogy mindent megérdemelnek munka és kötelesség nélkül. A társadalom passzív része csak saját magát hibáztathatja. Ezeket az embereket demoralizálta az előző rendszer, és azok, akikre ma szavaznak” (Buchowski, 2006: 467-468).

Miközben kritikai antropológusok (Burawoy-Verdery, 1999; Hann, 20002; Kideckel 2002; 2008; Buchowski 2001) már nagyon régóta sürgetik a kelet-európai „terepen” történő megismerés kiszélesítését, a munkások csak akkor váltottak ki nagyobb figyelmet, amikor, kiábrándulva a liberális demokráciából, mindinkább jobbra kezdtek el szavazni (Ost 2005; Kalb-Halmi 2011). Az osztály mint identifikációs tényező leértékelődése „megágyazott” az etno-nacionalista diskurzusoknak és az etnikai közösségek új reneszánszának, amelyet Kelet-Európa szerzte tapasztalunk.³⁷

Lukács gondolatai a tertium datur-ról (amely alternatívát jelentett volna mind a sztálinizmussal, mind pedig a kapitalista restaurációval szemben) a maga korában csak egy szűk értelmiségi réteget értek el, de jelentősen megtermékenyítették a marxista kritikai gondolkodást. Ahogyan láttuk, a munkások nevében regnáló hatalom nem ezt az utat választotta, hanem, miközben teret nyitott a piacnak, következetesen elzárt a nyilvánosság elől mindenfajta baloldali alternatívát. A kelet-európai munkások 1989 után védtelenebbnek bizonyultak a hegemon despotizmussal szemben, mint a fejlett kapitalista országok munkásai. Sokan, ahogyan ez Burawoy kutatásából kiderül (Burawoy-Lukács 1992) már azt is kommunista propagandának minősítették, amit a nyugatiak maguk kritizáltak a kapitalizmusban, miközben a hivatalos és hitelét veszített ideológia „lözüggjainak” tudták be a szocialista rendszer létező eredményeit. De a Kádár-korszak iránti nosztalgia ma is megfér egy, a totalitárius paradigmából következő, vad antikommunizmussal és általában a kriminalizáltnak tekintett baloldal totális elutasításával.

Ebben a helyzetben nagyon is aktuális újra elővenni Lukácsot és a tertium datur gondolatát. Az a meglátása, hogy nemcsak a sztálinizmussal, hanem a kapitalizmussal szemben is van alternatíva, reményt jelenthet egy olyan Kelet-Európában, amelyet a szélsőbaloldal már nem, a szélsőjobboldal viszont nagyon is reálisan fenyeget.

³⁷ Az újnacionalizmus hazai kultúrájához lásd Feischmidt et al (2014) úttörő kutatásait. Hogy hogyan lesz a szélsőjobboldal „mainstream”, arra nézve lásd Feischmidt-Hervik (2015).

Irodalom

- Andorka Rudolf (1982): *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest, Gondolat.
- Bartha Eszter (2009): *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968-1989*. Budapest, L'Harmattan.
- Bence György – Kis János [Marc Rakowski] (1978): *Towards an East European Marxism*. London, Allison&Busby.
- Böhm Antal –Pál László (1985): *Társadalmunk ingázói-az ingázók társadalma*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Buchowski, Michal (2001): *Rethinking Transformation: An Anthropological Perspective on Postsocialism*. Poznan.
- Buchowski, Michal (2006): The Specter of Orientalism in Europe: From Exotic Other to Stigmatized Brother. *Anthropological Quarterly*, 3, pp. 463-482.
- Burawoy, Michael (1985): *The Politics of Production: Factory Regimes under Capitalism and Socialism*. London, Verso.
- Burawoy, Michael – Lukács János (1992): *The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism*. Chicago, London, The University of Chicago Press.
- Burawoy, Michael – Katherine Verdery (eds.) (1999): *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Lanham, Rowman&Littlefield Publishers.
- Casals [Pavel Campenau] (1980): *The Syncretic Society*. White Plains, N. Y., M. E. Sharpe.
- Deutscher, Isaac (1949): *Stalin: A Political Biography*. New York: Oxford University Press.
- Deutscher, Isaac (1967): *Russia: The Unfinished Revolution 1917-1967*. London: Oxford University Press.
- Fehér Ferenc-Heller Ágnes-Márkus György (1983): *Dictatorship over Needs*. Oxford, Blackwell.
- Feischmidt Margit –Rita Glózer –Zoltán Ilyés –Veronika Katalin Kasznár –Ildikó Zakariás: (2014): *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest, L'Harmattan – MTA Társadalomtudományi Központ.
- Feischmidt, Margit – Peter Hervik (2015): Mainstreaming the Extreme: Intersecting Challenges from the Far Right in Europe. *Intersections, East European Journal of Society and Politics*, vol. I., no. 1. Elérhető: <http://intersections.tk.mta.hu/index.php/intersections/article/view/80>, letöltve 2016. október 16.

[B1] megjegyzést írt: vol. ..., no...

Földes György (1989): *Hatalom és mozgalom 1956-1989*. Budapest, Reform Könyvkiadó-Kossuth Könyvkiadó.

Földes György (1993): A Kádár-rendszer és a munkásság. *Eszmélet*, 19. sz.

Habermas, Jürgen (1971): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása: Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Hann, Chris (ed.) (2002): *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London, Routledge.

Héthy Lajos – Makó Csaba (1975): *Az automatizáció és a munkástudat*. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet Kiadványa.

Kalb, Don – Halmi Gábor (eds.), (2011): *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working-Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. Berghahn Books, New York and Oxford.

Kideckel, David (2002): The unmaking of an East-Central-European Working Class. In: C. M. Hann (ed.): *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*, 114-132.

Kideckel, David (2008): *Getting by in postsocialist Romania: Labour, the Body and Working-Class Culture*. Bloomington, University Press.

Konrád György-Szelényi Iván (1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Lewin, Moshe (1985): *The Making of the Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia*. London, Methuen.

Liberman et al. (1966): *Theory of Profit in Socialist Economy: A Discussion on the Recent Economic Reforms in the USSR*. New Delhi, People's Pub. House.

Linden, Marcel (2007): *Western Marxism and the Soviet Union: A Survey of Critical Theory and Debates since 1917*. Leiden, Brill.

Lukács György (1985): *Demokratisierung heute und morgen*. Budapest.

Ost, David (2005): *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Pittaway, Mark (2012): *The Worker's State. Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944-1958*. Pittsburgh, Pittsburgh University Press.

Szelényi Iván-Konrád György (1969): *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Trotsky, Leon (1937): *The Revolution Betrayed. What is the Soviet Union and Where is It Going?* New York, Doubleday, Doran & Co., Pathfinder Press.

[B2] megjegyzést írt: itt és évfolyam, szám kellene vol.
..., no. ...

The starting point of the paper is the famous anti-Stalinist critique of Lukács, or rather, his attempt to search for an alternative both against Stalinism and capitalism. While there existed an Eastern European critical school, which believed in a socialist alternative, the Hungarian economic reform of 1968 triggered a wider social dialogue, in which workers formulated criticism not only in connection with the reform (increasing gap between the workers' and managers' wages, the detachment of the „nomenklatura” from the people) but also regarding the existing power structure including the workers' actual lack of control over the production. The regime, however, firmly objected to any attempt to democratize property relations and society, and it effectively excluded the discussion of left-wing alternatives from the public sphere. While Lukács's search for a socialist alternative was regarded as an utopia by the regime, today, when the political right seeks to criminalize the whole life work of the great philosopher and ethno-nationalistic discourse has becoming „mainstreamed”, it is worth remembering that Lukács saw the social solution in an *alternative* to capitalism.

Bartha Eszter (1975) történész, szociológus, MTA TK Szociológiai Intézete- ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék